

Darko Polšek: Što je akademsko tržište? (Prvi dio)

Namjera je ovog članka obrazložiti dva temeljna nesporazuma, nedostatka u studentskim i nastavničkim razmišljanjima o pravu na besplatno školstvo. Prvi je nesporazum oko ideje tržišta, a drugi se tiče jedne temeljne sociološke zakonitosti: zakona o nenamjeravanim posljedicama ljudskih akcija. Posve je moguće, i vrlo realno, da plemenite studentske namjere završe upravo obrnutim posljedicama od onih namjeravanih.

Oba nesporazuma imaju izravne posljedice na ideju o „besplatnom školovanju“. Besplatno školovanje može značiti dvije stvari: pristup visokim učilištima za sve ili (kao što su to studenti formulirali) ukidanje kategorije studenata za „osobne potrebe“. Moj se prvi dio teksta odnosi na prvu, a drugi dio teksta na drugu formulaciju ideje o „besplatnome“ školstvu.

Tijekom prijemnih ispita na Filozofskom fakultetu studentice su kandidatima dijelile novu SKRIPTU, podlistak studenata-prosvjednika koji se zalažu za besplatno školstvo. Nesuđeni studenti tako su se već počeli pripremati za nove plenumi i izravnu demokraciju. Osim napada na novog ministra školstva koji je tek stupio na dužnost, u tom podlistku govori se o tome što je direktna demokracija („u sustavu direktne ili neposredne demokracije svi neprestano odlučuju“), što je neoliberalizam („projekt vladajućih gospodarsko-političkih elita da prisvoje sebi što veći profit na štetu ostatka stanovništva“), o općem pravu na obrazovanje kao temeljnom ljudskom pravu, i o tome kako su studentski zahtjevi za besplatnim školovanjem jasni. I upravo kada sam pomislio kako sam shvatio što studenti žele, (ukidanje kategorije studenata koji studiraju za „osobne potrebe“), ideja se ponovno pretvorila u fatamorganu.

Kako bi primjerice bilo da umjesto prijemnih ispita, svih 4.000 kandidata slobodno upiše Filozofski fakultet? Čini se da bi mnogi, pogotovo pristupnici na prijemnome, pozdravili tu ideju. Mi nastavnici, imali bismo nešto više studenata (ustvari četiri puta više), auditorij bi nam bio veći, naše bi ideje zatomile glad te velike mase za znanjem, i naša bi reputacija u prvo vrijeme rasla. A potom bi se, kao na drugim sličnim fakultetima u državi koji su pri upisima bili nerestriktivni, proširila ideja da studij ustvari ne valja: da nastavnici ne poznaju studente, da im ne posvećuju dovoljnu pozornost, da se dugo čeka na ispite, da se ispitne liste manipuliraju po sustavu veza i poznanstava, da je nastava previše općenita (dizajnirana „za debile“) i da neki pokušavaju na nelegalne načine proći ispite.

Tako bi došlo do nenamjeravane posljedice sveopćeg upisa studenata – da studij koji je početno možda bio razmjerno dobar, dođe na zao glas.

Ali možda studenti nisu mislili na potpuno besplatno studiranje za sve, već samo za one koji prođu na prijemnom ispitu? Ako je tako, onda priznaju da je obrazovanje *ograničeno dobro*. I već time, priznat će da je studiranje ograničeno dobro za koje postoji – tržište.

Upravo je *tržište* jedna od najružnijih (najozloglašenijih) riječi u studentskome žargonu. U tom žargonu, tržište podrazumijeva da se sve može kupiti novcem, da bogati mogu sve, a siromašni - ništa. "Znanje nije roba", jedan je od njihovih upečatljivih slogana. Ali to je jedna od njihovih najvećih zabluda. Tržište je jednostavno način raspodjele ili alokacije nekog ograničenog resursa. Sva nama poznata dobra (hrana,

voda, zrak, ljubav, znanje) su ograničena, a pogotovo je ograničeno ono opće. A roba je drugo ime za dobra za kojima postoji društvena (i privatna) potreba.

Naravno, osim novčanim interakcijama, raspodjela ograničenog dobra (dobara, tj. robe) može se raspodjeljivati i na druge načine. Primjerice, ograničeni resurs možemo podijeliti po sustavu *lutrije*, sa slučajnim dobitnicima. Ili pak po načelu: *tko prvi - njemu djevojka* – stajanjem u redovima. Nadalje, umjesto novcem, dio ograničenog dobra koje nam je potrebno, trampom možemo mijenjati za nešto što nam je manje važno. Ako je riječ o kruškama i jabukama, ograničeno dobro možemo podijeliti na jednake dijelove. Napokon, to možemo učiniti, kao što to činimo sada, tako da ograničeno dobro dijelimo onima koji su to najviše zaslužili – pomoću prijemnih ispita, po tzv. meritokratskom načelu. No bez obzira koji sustav alokacije dobara prihvatili, priznali smo da samo neki mogu doći u posjed ograničenog dobra, i da nas ono sili na teške odluke – na odluku o tome kome smije pripasti dio ograničenog općeg (ili tuđeg) dobra. I da nijedna takva odluka, ni za donositelje odluka ni za korisnike, neće biti – besplatna.

Postojeći sustav upisa – po meritokratskom načelu, po načelu kvalificiranosti i znanja, jedan je mogući sustav. Kao i svaki meritokratski sustav – on je sustav privilegija. Ali ne treba smetnuti s uma da je taj sustav također sustav nejednakosti. Odnosno: da se taj sustav nejednakosti isto tako može nasljeđivati (ići generacijama „s koljena na koljeno“). U ne tako davno vrijeme kada novac nije bio primarno sredstvo tržišne interakcije, trgovalo se radnim mjestima, "uslugama", (trebamo se samo upitati: koliko li je današnjih nastavnika bilo dijete nekog sveučilišnog - roditelja!), metodama koje danas zovemo elementarnom korupcijom, kao što s pravom istim imenom zovemo i novčanu kupovinu ispita ili radnih mjesta.

Poanta ovog odlomka, međutim, jest da u bilo kojem sustavu razmjene dobara i usluga (- bilo čega!) uvijek postoji njihova izražena ili neizražena cijena (vremena, odricanja, ulaganja, cijena odluke i sl.), a ta cijena zapravo znači da postoji - tržište. Tržište je samo ime za tu razmjenu jedne vrijednosti i aktivnosti za drugu.

Je li znanje doista takav ograničen resurs na kojem se ogleda potreba "tržišta"? Idealno gledano – nije. Svatko može čitati knjige i participirati u tom općem dobru. Teoretičari javnoga dobra rekli bi da je znanje nedjeljivo "opće dobro" – dobro koje se nikome ne može uskratiti. I kada bi se naš sustav obrazovanja sastojao isključivo od ispita, kada bi svima bila dostupna sredstva učenja, kada bi predavanja bila posve javna (recimo putem televizije ili interneta), mogli bismo reći kako je zahtjev, "pravo" na opće i "besplatno" visoko obrazovanje, relativno lako ispuniti. Možda ćemo jednoga dana stvoriti takav sustav. Ali dosadašnji rezultati nastave u tzv. *programima studija na daljinu*, koji pretpostavljaju opću dostupnost obrazovnih sredstava, pokazali su da je takav oblik obrazovanja bitno lošiji od izravnog kontakta s nastavnicima, pa su ih neke vodeće zemlje u toj vrsti nastave, primjerice Britanija, nedavno ukinule (preživio je jedno prvi takav program, vrlo komercijalni program Otvorenog sveučilišta u Milton Keynesu). Stoga možemo reći da je ta mini-revolucija u obrazovanju za sada neslavno završila i da se potvrdilo kako je znanje ipak *ograničeno* i djeljivo dobro.

Nenamjeravane posljedice ljudskih akcija

Druga važna stvar u vezi s besplatnim obrazovanjem za sve, jest zakon nenamjeranih posljedica. Svaki bi student društvenih znanosti o tome zakonu trebao nešto učiti. "Dobrim namjerama popločen je put u

pakao", rekao je jednom Hegel. Posve je moguće da plemenita studentska namjera (o preraspodjeli proračuna kako bi se svima omogućilo visoko školovanje) završi upravo suprotnim posljedicama – obrazovanjem za manji broj ljudi. I to ne zbog toga što su što su političari i protivnici te ideje zli, neobrazovani, neinformirani i sl. već zbog toga što arbitrarna preraspodjela u korist jednoga načela, po logici ograničenog dobra, dovodi do nepravde ili neravnoteže na nekoj drugoj, akterima više ili manje poznatoj strani.

Studenti su primjerice rekli kako bi se novac za takvo univerzalno obrazovanje mogao naći kada bismo povukli vojnike iz Afganistana. To je, naravno, moguće. Ali to bi, prvo, vojnike lišilo izvora prihoda za njih i njihove obitelji. Drugo, zašto su naši vojnici u Afganistanu? Zbog toga što smo htjeli ući u NATO savez. A to smo pak htjeli zato da nas ne bi ponovno napala neka Jugo-vojska (ili neka slična), kao pred dvadeset godina. Drugim riječima, mi plaćamo tu misiju umjesto da se naoružavamo za slučaj potencijalne ratne situacije, koja bi bila skuplja (i financijski i potencijalno po broju ljudskih žrtava) negoli postojeći aranžman s NATO savezom. Posve financijski gledano, misija u Afganistanu *jeftinija je* od naoružavanja za slučaj potencijalne (a pogotovo stvarne) ratne opasnosti. Stoga bi ukidanje te misije, ili ukidanje naoružanja općenito, u ime osiguranja visokog obrazovanja za sve imalo nenamjeravanu posljedicu – odsutnost sigurnosti u slučaju ratne opasnosti. Kada bi se građanima Hrvatske referendumom postavila alternativa: želite li univerzalno visoko školstvo po cijenu odsutnosti sigurnosti u slučaju ratne opasnosti, vjerujem da bi velika većina glasala za sigurnost u slučaju ratne opasnosti.

Ali nije riječ o referendumskom odlučivanju. Bitno je da svaka politička odluka ima svoje nenamjeravane posljedice. Tako su primjerice i studentski prosvjedi bili nenamjeravana posljedica političke odluke da se na fakultete pripuste i oni studenti koji inače ne bi prošli (ili koji *nisu* prošli kvotu za redovite studente) na prijemnome ispitu.

Nenamjeravane posljedice studentskih prosvjeda mogle bi biti da se ukine status studenata s osobnim potrebama (tj. uz plaćanje). Neki će možda reći da je riječ o namjeravanoj posljedici. Ali to znači da se studenti koji bi se inače upisali na fakultet uz plaćanje, u uvjetima "besplatnoga školstva" i ograničenoga dobra (recimo, barem s ograničenjima prostorne infrastrukture), *de facto* neće moći upisati na fakultet. Tako bi se moglo zaključiti da će posljedica namjere za osiguravanjem univerzalno besplatnog obrazovanja biti - onemogućavanje obrazovanja nekome tko bi to htio, ali zbog ograničenosti javnih resursa - ne smije.

Nadalje, čak i kada bi se povećale kvote (ili čak svima otvorio besplatan pristup visokome školstvu), novac koji se ulaže u studente, čak i uz pretpostavku da nema dodatnog nastavnog opterećenja (što je naravno posve netočno) dodatno bi opteretio proračun preko studentskih prava (na prehranu, smještaj, prijevoz, zdravstvenu zaštitu i sl.), a to znači porezne obveznike, odnosno iste one roditelje, koji po studentima već ionako plaćaju porez. To pogotovo vrijedi za porezne obveznike koji *nemaju* djecu studente, i koji u tom dodatnom opterećenju ne vide nikakav svoj interes ili neki posebni smisao, budući da već ionako plaćaju porez za obrazovanje. I opet, nenamjeravana posljedica namjere studenata prosvjednika bio bi trošak koji bi trebalo dodatno izvlačiti iz džepa osiromašenih građana. Taj bi se trošak naravno mogao podmiriti i na druge načine: primjerice oduzimanjem studentskih prava. Ali zasigurno *ni to* nije bila namjera studenata prosvjednika. Mogao bi se podmiriti uzimanjem iz nekog drugog dijela proračuna. Ali iza bilo kojeg dijela proračuna opet stoje neki pojedinci koji, opet, već plaćaju porez za visoko obrazovanje, i kojima se takvim prelijevanjem proračuna onemogućuje neki izvor egzistencije. Možda se proračun može u izvjesnom smislu racionalnije tj. "pravednije" raspodijeliti, ali oduzimanje nekome da bi se dalo drugome, uvijek uključuje

neku vrstu nepravde. A kako država uvijek počiva na nekom obliku takve preraspodjele odnosno nepravde, ekonomisti liberali i neo-liberali mislili su da je potrebno što manje državne preraspodjele kako bi se osigurao minimum nepravde.¹

Nadalje, u svakom sustavu, trošak studiranja nije samo eksplicitan (preko državnih dotacija, školarina i sl.), već jedan njegov velik dio tvori implicitan, ili kako to ekonomisti kažu *oportunitetni* trošak. Prema ekonomistima koji se bave visokim obrazovanjem taj trošak iznosi više od 50% ukupne cijene studiranja². Oportunitetni trošak je trošak koji nastaje kada se vrijednost, rad, ili novac ne može istodobno uložiti u nešto drugo. Primjerice, vrijeme uloženo u studiranje ne može se istodobno uložiti u proizvodni (tj. bilo koji drugi) rad. Stoga u trošak studiranja treba ubrojiti i onaj „izgubljeni“ dio vrijednosti koji bi se dobio da se ta vrijednost ona uložila u nešto drugo. Zašto je to važno u ovom kontekstu? Zato, jer taj dio troška plaćaju poglavito pojedinci koji *ne* studiraju, odnosno vršnjaci studenata koji se nisu uspjeli upisati na fakultete, te moraju raditi za ili umjesto svojih sretnijih kolega. U tom slučaju, nenamjeravana posljedica zahtjeva za besplatno školstvo (s meritokratskim načelom upisivanja) jest da vršnjaci plaćaju za studij svojih s(p)retnijih kolega, a što je veći broj tih s(p)retnijih kolega, to je veći dio troška koji će ti vršnjaci ne-studenti morati podnijeti.

Treće, posve je moguće da se stvori još jedna nenamjeravana posljedica studentskih prosvjeda: *manje* financiranje onih institucija na kojima su studenti pokazivali "višu svijest" o pravednome društvu. To naravno može biti posve zlonamjerna politička retribucija, ali ona se može politički pravdati financijskim, ali i etičkim argumentima. Primjerice, Filozofski fakultet u Zagrebu na kojem su studentski prosvjedi bili najizraženiji, od države je dobio nesrazmjerno veći komad općeg dobra negoli brojne druge visokoškolske ustanove. Uložen je velik novac u zgradu biblioteke, a u posljednjih nekoliko godina zaposleno je više od 200 novaka i nastavnika. Ne moramo li očekivati da će se po logici "pravednosti" u alokaciji općeg dobra, koju studenti prosvjednici tako često ističu kao samorazumljivu, sada novac nesrazmjerno više dijeliti drugima, koji kadrovski i infrastrukturno nisu uspjeli dobiti *takav* dio proračunskog kolača, te popunjavati svoje kadrovske i infrastrukturne zahtjeve? Studente koji će uskoro završiti svoj studij takve političke i etičke spletke ne moraju posebno zanimati, ali je posve jasno da nesvjesno, tj. nenamjerno, svojim postupcima, posve neovisno o školarinama, mogu ugroziti neka prava nastavnika koji na njihovom fakultetu namjeravaju ostati trajnije.

Četvrta nenamjeravana posljedica zahtjeva za besplatnim školstvom jest perpetuiranje klasnih (ili blaže rečeno – socijalnih) razlika. Jedna od tvrdnji koja se u raspravi o besplatnome školstvu pokazala kao empirijska činjenica, jest da najveće šanse pri upisu na fakultet imaju studenti imućnijih roditelja, ili točnije, roditelja s visokom stručnom spremom.³ Takva pravilnost postoji u gotovo svim drugim zemljama. U

¹ Jedino kada više nikome ništa ne možemo uzeti da bismo dali drugome možemo osigurati apsolutnu jednakost – jednakost u neimaštini. Kada su Sovjeti željeli u ime jednakosti, ravnopravno pokušali raspodijeliti žito, plod nečijeg rada, i kada su pobili kulake koji su navodno nezakonito preprodavali ili skladištili pšenicu, zavaladala je opća glad koja je samo u Ukrajini tridesetih godina odnijela 4 milijuna života. Slična "pravedna" rješenja bila su poznata i u kineskoj "kulturnoj revoluciji".

² Sharp, A., Ch. Register, P. Grimes. 1998. „Economics of Higher Education: Who Benefits and Who Pays the Bills?“ u: *Economics of Social Issues*, McGraw-Hill, Boston.

³ Doolan, Karin. 2009. Koga nema? - O (ne)jednakim mogućnostima u utrci za akademskim kvalifikacijama u Hrvatskoj, Institut za razvoj obrazovanja, <http://www.iro.hr/hr/javne-politike-visokog-obrazovanja/kolumna/koga-nema-o-nejednakim->

postojećem sustavu, imućnijim i bolje obrazovanima lakši je dostup visokome obrazovanju po oba kriterija upisa – po znanju i po financijskim sposobnostima, ali i zbog toga što su šanse imućnijih studenata i onih bolje obrazovanih roditelja, na prethodnim razinama obrazovanja bile bolje, te su pristupnici mogli steći bolje kvalifikacije i prema meritokratskom kriteriju upisa, tj. prema kriteriju znanja. Meritokratski kriterij upisa na visoke škole, pomoću kvota, de facto ne pridonosi većoj socijalnoj osjetljivosti, već perpetuiraju postojeće socijalne nejednakosti.

Premda ne želim biti zao prorok, posve je moguće (pa čak i realno) očekivati da će studenti svojim zalaganjem za "besplatno školstvo" *de facto* oštetiti upravo one do kojih im je najviše stalo: svoje najbliže kolege, buduće kolege studente, i svoje nastavnike. To će tada biti jednostavno „tržišno“ prelijevanje problema.

Ako se takve zloćudne prognoze ostvare, za to neće biti kriv neo-liberalizam, zloća državnih birokrata, već ista ona logika, ista ona "jasnoća" pojmova i zahtjeva, kojom su se studenti rukovodili prilikom svojih prosvjeda.

I dok raspravljamo o besplatnome školovanju, probleme s režimom i kvalitetom studiranja još nismo ni dotaknuli.